№ 2. Յունվարի 18. — 1873 — Յունվարի 18. № 2.

ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹԻ ԳԻՆԸ.

Տարեկան գինն է 5 ռուբլի (փոստի ծախսով)։ Բաժանորդագրուցի բաժանորդները պէտք գիմեն այս հասցէով. Въ Тифлисъ. Въ Редакціи Армянской Газеты „Мшакъ“.

Թիֆլիսում կարելի է բաժանորդվել խմբագրատան մէջ (Սոլոլակ, Կոջորի փող. Եսայեանցի խանութում).

ՄՇԱԿ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆ.

Մանրատառ յայտարարութեան տողի տեղը պէտք վճարել 10 հատորով տողի համար 1 կոպէկ արծաթ։ Յայտարարութիւններ տպվում են հայերէն, ռուսերէն, վրացերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն և թուրքերէն.

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հայոց օրագրութեան գործը.—Ներքին տեսութիւն. Թիֆլիսի ջրանցքի խնդիր. Նամակ Մեծ-Շուլավերից. Նամակ Նուխուց. Ներքին լուրեր.—Արտաքին տեսութիւն. Ընդհանուր տեսութիւն. Նապոլէոն III (կենսագրութիւն).—Խառն լուրեր.—Առեւտրական.—Յայտարարութիւններ.—Բանասիրական.

ՀԱՅՈՑ ՕՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ

I

Մինչև որ խերն հայոց ժողովուրդը քնած էր բարոյապէս և մտաւորապէս, անկարելի էր սպասել որ ցրված ազգի այն տեղերում, ուր որ աւելի բազմաթիւ էր հայ տարրը, ծագէր մտաւոր կեանքը...։ Այն տեղերը, ուր հայերը խիտ կերպով էին բնակվում, ուր նոքա գաղթականներ չէին, այլ բնիկներ,—այն տեղերը երկար ժամանակ զրկված լինելով օտար տարրերի հետ անմիջական յարաբերութիւններից, դժուարութեամբ էին զարգանում։

Հայ-գաղթականը, ընդհակառակն, պատահելով օտար, աւելի լուսաւորեալ հասարակութեանը, ըմբռնելով օտար կրթութիւնը,—ինքն զարթնում էր, զգում էր և իր անձնական մտաւոր պիտոյքը։ Այն զգացմունքը որ քնած էր ձնում նահապետական կեանքի շրջանում,—զարթնում էր յարակցելով օտար, ժամանակակից պահանջներին աւելի համապատասխան կրթված հասարակութեան հետ...։ Այդ է պատճառը, որ հայի մտաւոր կեանքի ժամանակակից նշանները չը ծագեցան Երևանում կամ Վանի ծովի եզերքին,—այլ նրա արդեան գրականութեան արգիւնքը, գրքերը, լրագիրները ու օրագիրները երևեցան Վենետիկում, Փարիզում, Կ. Պոլսում, Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Թէոդոսիայում և այլն ..

II

Երբ օտար երկիրներում հրատարակված այդ գրականութեան միջոցով փոքր առ փոքր ուսաւորվեցաւ և մտաւոր կեանքի ձաշակն առաւ հայերի այն մասը, որ անշարժ մնացած էր Հայ-ազգութենից բուն բնակեցրած տեղերում,—այն ժամանակ միայն յարուցվեցաւ մտաւոր կեանքի պահանջը և հայրաքաղաքարդ կենդրոնական քաղաքներում։

Վենետիկում կամ Մոսկվայում հրատարակված ամսագիրները, մինչև որ լինելով միայն եւրոպական լուսաւորութեան և հայերի մէջ, այն դատախազակի պաշտօն կարող էին կատարել մեր ժողովրդի վերաբերութեամբ, բայց հեռու լինելով մեր ազգիցբուն բնակեցրած երկրից,—հեռաւոր չէին կարող նորա կեանքի պիտոյքները։ Կովկասի մայրաքաղաքում, Թիֆլիսում հրատարակվող պարբերական գրքածները արդէն երկրորդ քայլն դէպի հայ մտաւոր կեանքի առաջադիմութիւնը։

III

Բայց սորանով չը պիտի բաւականանանք, չը պէտք է նայենք Թիֆլիսի կամ Կ. Պոլսի օրագրութեան, որպէս մեր մտաւոր զարթունէութեան վերջին խօսքի վերա։

Պէտք է մեր բոլոր ջանքը գործ դնենք, հայ օրագրութեան գործին զարձեալ մի քայլ անել տալ...։ Պէտք է նպատենք, այժմ երբ հողը պատրաստ է մտաւոր մշակութեան համար,—որ հայերից բնակեցրած գաւառներում էլ ծագի ինքնուրոյն, տեղական մտաւոր կեանքը։ Պէտք է նպատենք, որ գաւառական նշանաւոր կենդրոններում հրատարակվին տեղական պարբերական թերթեր։ Այդ տեսակ պարբերական հրատարակութիւնները բացի տեղական օգուտից, բացի այն, որ նրանք կը զարգացնեն ընթերցանութեան սէրը հայրենակիցների մէջ, նոյն թ կը ներկայացնեն Թիֆլիսի կամ Կ. Պոլսի լրագրութեանը, կը կատարեն շատ դիպվածներում գաւառներից առաջվող թղթակցութիւնների պաշտօնը, տեղական խնդիրների առաւել մշակված նիւթեր մեզ առաջարկելով...

IV

Մենք ասեցինք՝ հողը պատրաստ է ...պարզենք մեր միտքը։

Վենետիկում կամ Մոսկվայում հրատարակված ամսագիրները մի կողմից ժողովրդի հետ անմիջական կապ չունենալով, միւս կողմից իրանց տպագրված նիւթերին նայելով, չէին ներկայացնում մի ներքին, բարոյական կապ, յօդվածները չունէին, և չէին կարող ունենալ միմեանց մէջ կապ, ամսագիրները չունէին մի որոշ ուղղութիւն... Սորա գանազան, միմեանցից անկապ նիւթերի ժողովածուներ էին, որք գուցէ ընտանեկան ընթերցանութեան համար հետաքրքիր նիւթ էին առաջարկում, բայց չէին կարող հասնել այն նշանակութեան, որին պիտի ձգտէ ամսագրի գրականական ձևը,—այն է՝ ուսումնասիրելով ազգային լրագրութեան և օրագրութեան մէջ ցրված միմեանցից անկապ հում նիւթերը, միմեանց մէջ կապել, դասաւորել, մշակել և նրանց վրա հիմնվելով, ընդհանուր տեսական, ազգագրական, ուսումնական խնդիր յարուցանել, լրագրութեան մէջ բոլոր զարթնեցրած հարցերից ընդհանուր տեսութիւն անել. Այդ է իսկ ամսագրի պաշտօնը, այդ է ընդհանրապէս ընդունված ֆրանսիական revue բառի նշանակութեան ճիշդ թարգմանութիւնը,—տեսութիւն։

V

Որ ամսագիրը կարողանայ ինքնուրոյն նշանակութեանը հասնել, նա պիտի հիմնվի այն ժամանակ, երբ կը բազմանան հայրենական քաղաքական, գրականական և մասնագիտական օրագիրները և շաբաթաթերթերը։ Օրագրութիւնը ամսագրի վերաբերութեամբ մի և նոյն դեր պիտի խաղայ, ինչ դեր որ խաղում են գաւառական թերթերը կենդրոնական թերթի վերաբերութեամբ, կամ նրանց բացակայութեան ժամանակ լրացնում են գաւառական թղթակցութիւնները...։

Մեր կարծիքով հայրենական պարբերական գրականութիւնը զանազան շրջանները անցնելուց յետոյ, այնքան պատրաստած է ազգի մտաւոր հողը, որ մեզ կը ներկայանայ, թէ կարծ միջոցում Վանի և Բագուի պէս քաղաքների մէջ մտածված պարբերական թերթերի օրինակով, կարողանան մեր գաւառական քաղաքներից մի քանիսը ձեռք տալ տեղական թերթերի հրատարակութեանը... մեր կարծիքով Ալեքսանդրապօլ, Շուշի, Բագու, առ այժմ պատրաստ են այդ տեսակ գործունէութեանը։

Եւ որովհետև այդ գիտաւորութեան նշանները երևեցան, մենք մեր պարտաւորութիւնը կը համարենք „Մշակի“ յաջորդ համարներից մէկի մէջ առաջարկել գաւառներում տեղական հայոց թերթ հրատարակելու ցանկացողներին, մեր կարծիքով անհրաժեշտ պրոգրամը։

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԹԻՖԼԻՍԻ ՋՐԱՆՑՔԻ ԽՆԴԻՐԸ

Վաղուց է արդէն մեր հասարակութեան մէջ զարթնեցրած է Թիֆլիսում ջրանցք շինելու և գազի լուսաւորութեան անհրաժեշտութեան խնդիրը։ Վաղուց է արդէն հասկացել են որ այդ երկու ձեռնարկութիւններ գլուխ բերելու համար անհրաժեշտ է արմատական միջոցների գործ դնել։

Տարակոյս չը կայ, որ այդ երկու խնդիրները պիտի անչափ հետաքրքրեն Թիֆլիսցիներին, ուստի անհրաժեշտ է բարձրացնել այդ հարցերը և լրագրութեան մէջ, նայել, որքան կարելի է, բազմակողմանի կերպով քննելու համար։

Քաղաքային վարչութիւնը այն եզրակացութեանը հասաւ, որ հարկաւոր է յանձնել մասնաւոր անձանց և, եթէ կարելի է, բաժանորդական ընկերութիւններին այդ երկու ձեռնարկութիւնների իրագործումը։ Ի հարկէ ինկատի ունելով երկուսի համաձայնութիւնը գործի սկզբներում, օգտաւէտ կը լինէր միացնել նրանց, բայց նրանց մասին կանոնաւոր ու ճիշդ հասկացողութիւն

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՄԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հիւսիսային ծովի (Nordsee) մէջ գտնվում է Բրեմէն քաղաքից դէպի հիւսիս-արեւելեան կողմը մի փոքրիկ, առանձնացած կղզի, որ իր դիրքի պատճառով ամենայն յարմարութիւններ է ներկայացնում ծովային բաղանիքի, իսկ այդ պատճառով, քանի տարիներից ի վեր, դա դարձել է յուլիս, օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներումը լողացողներից շատ յաճախած և սիրած մի տեղ։ Այս իր դիրքեամբ հետաքրքիր երկրի փոքրիկ կտորը, Անգլիային պատկանող Հէլգոլանդ կղզի է։ Ամբողջ կղզին այնքան փոքր է, որ նաւակով (լաւ եղանակին) կարելի է հինգ քառորդ ժամու միջոցումը նրա չուրջը անել։ Դա կարմիր աւազաքարի Sandstein) մի միակ ժայռից է բաղկացած, որի ամենաբարձր կէտը, ծովի մակերևոյթից, մօտ 200 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի։ Այս ժայռից դէպի արևմուտք գտնվում է աւազեայ մի կղզի — այս տեսակ կղզիները սովորաբար Dune անուն են կըրում,—որը առաջ և մինչև անցեալ դարու սկիզբը, միացրած էր կարմիր ժայռի հետ, իսկ յետոյ, մրրիկները պատառեցին միաւորող աւելի թոյլ տեղը և հալիքները, նախ հեղեղելով այս բնական կամուրջը, յետոյ փոքր առ փոքր հեռու տանելով քարերը և աւազը երկուսեց կղզիներին բոլորովին զատեցին և այն արտաքին տեսարան շնորհեցին, որ նոքա այժմս էլ ունին, այսինքն դոցա մէջ մնացաւ քառորդ մղոն տարածութեամբ բաժանող ծովը։

Որպէս յիշած էի, Հէլգոլանդը Անգլիայի սեփականութիւն է, չը նայելով, որ թէ իր մաքսկութիւնը դէպի գերմանական եզերները,—չոգենաւը Համբուրգից մինչև կղզին 7 ժամու միջոցումը, իսկ Բրէմէնից 5 ժամու միջոցումն է հասնում,—թէ բնակիչներին անկասկած գերմանական ցեղին պատկանելուն, թէ վերջապէս որ կղզին միայն Համբուրգից է ստանում իր բոլոր պիտոյքների լրումն, այնպէս որ կարելի է ասել Համբուրգից է կախված Հէլգոլանդցիների կեանքը։

Անգլիայի համար այս կղզին իսկապէս միայն այն նշանակութիւն ունի, որ հարկաւոր ժամանակին, մի բաւականին յարմար նաւահանգիստ է ներկայացնում հիւսիսային ծովի մէջ։ Անգլիան միայն մի ներկայացուցիչ ունի այս կղզու վերայ, մի կառավարիչ, եթէ չը համարենք մի քանի ծովային զինուորներին, որոնց ծառայութիւնը նորանումն է պարունակվում, որ կղզին ազատ չը մտցնվի օղի կամ այլ մաքսատարար (Zollpflichtig) նիւթերը։ Այս զինուորները, որոնք coast-gards (եզերքի պահապաններ) անուն են կրում, պարտաւոր են, ամեն անգամ, երբ մօտենում է մի նաւ, նկանել ծովի եզրը և քննել ամենայն առարկաները, որոնք եզրին են հասնում։

Կղզին ունի կառավարութեան կողմից շնորհած կամ պահպանած քանի մի առանձնութիւններ, օրինակ առանձին փոստի դրօշակ, ինչպէս Անգլիայի այլ գաղթականութիւնները (Colonie), իրանց սեփական ազգային դրօշակ, որի գոյներ են կանաչ, կարմիր և սպիտակ, և որոնց մասին Հէլգոլանդցիները իրանց համար մի հինգատող ոտանաւոր շինած ունեն.

Grün ist das Land,
Roth ist die Kant',
Weiss ist der Sand,
Das sind die drei Farben
von Helgoland!

այսինքն՝ կանաչ է երկիրը, կարմիր-ժայռը, սպիտակ աւազը, ահա Հէլգոլանդի երէք գոյները։

Հասկանալի է, որ Հէլգոլանդցիները, ոչինչ օգուտ չունենալով Անգլիայից, իրանց բոլորովին ազատ են համարում, և Անգլիացի անունը նոցա համար այնպէս օտար է, ինչպէս այլ ազգերի, այն տարբերութեամբ միայն, որ Անգլիացիները նոցա տէրերն են։ Այս առելութիւնը զանազան, բոլորովին ըմբռնելի պատճառներ ունի՝ նախ նոքա ազատորէն չեն կարող ստանալ օղի և այլ ծանր խմիչք, որոնց նոքա, իբրև ծովի բնակիչներ մի կողմից, միւս կողմից իրանց կլիմայի խստութեան պատճառով չափ սիրում են, երկրորդ որ երբեմն Անգլիան նոցանից մարդիկ է պահանջում զինուորական ծառայութեան համար և վերջապէս, այն Անգլիացիները, որ նոցա կղզին հասնում են, մեծ մասամբ ծովային զօրքին պատկանելով, որոնց անբարոյական վարմունքը եզերքը իջնելու ժամանակ և բնակիչների դէմ գործած կոպտութիւնները յայտնի են ամենեցուն, Հէլգոլանդցին Անգլիացի անունը արտասանելով, չէ կարող դորա հետ չը միաւորել անբարոյականութեան, արհեզգութեան և կոպտութեան գաղափարները։ Նոցա կարծիքը Անգլիացիների մասին չէ այլխատում

digitised by A.R.A.R.@

մշակների համար,—առ այժմ քննենք ջըրանցքի խնդիրը։

Մեզի համառմեն լուրեր, իբր թէ ջըրանցքի գործին ձեռք տալու ուղղները սորա են. 1) Տփարէնի և Մօրի հոժոյանքին, որ մի շատ եռանդոտ գործակատար ունի և 2) Անանուն մի ընկերութիւն, որի գլուխը կազմումեն իրանց երկար ծառայութեամբ մեր աւետրական շրջաններում և գրամացըլելով քաղաքիս մէջ անուն և նշանակութիւն ստացած անձինքը։

Մինչև որ քաղաքը չէ յայտնել իր պայմանները (կոնդիցիա) ջրանցքի ձեռնարկութիւնը սորան կամ նորան տալու համար,—անկարելի է ասել ում առաջարկութիւնները աւելի շահաւէտ են, բայց մենք անհրաժեշտ ենք համարում, աչքի առաջն ունելով քաղաքի օգուտները, ամբողջ ձեռնարկութեան արժողութեան գնահատելը, անգլիական կամ նախապատրաստական հետազօտութիւնների միջոցով,—եթէ ոչ, ահա ինչ կարող է պատահել՝

Մի ընկերութիւն, կամ մասնաւոր անձինք ներկայանումեն քաղաքային վարչութեանը ջրանցքի գործը վերցնելու համար։ Նրանք ցոյց են տալիս ձեռնարկութեան արժէքը 1½ անգամ աւելի, քան թէ ճըշմարիտ արժէ, համաձայնումեն ամեն պայմաններին և պահանջումեն ապահովութիւն (գարանտիա) քաղաքի կողմից՝ չորս տոկոս (4%)։ Քաղաքը չունենալով ոչինչ փաստ, որի վերա հիմնւէր, չը հիմնւելով անգլիական հետազօտութիւնների վերա, պատճառ չունի մերժել առաջարկութիւնը... և ինչ կը լինի սորա հետևանքը,—այն է որ քաղաքը 4% կը վճարէ որպէս ապահովութիւն, իսկ 6% ինքն ձեռնարկութեան համար։ *)

Մի և նոյն ժամանակ դեռ ևս սպասելով կոնդիցիայի ապագրելը, ոչինչ յայտնի չէ ձեռնարկութեան արժողութեան մասին։

Այժմ դառնալով գործի հաւանական հետևանքին, մի և նոյն ժամանակ համեմատելով վերև յիշւած ընկերութիւններից երկրորդին, որովհետև նա կազմւում է քաղաքի բնակիչներից,—հետաքրքիր կը լինէր իմանալ՝ ինչ զէնք ունի նա ձեռին, որ կարողանայ հանդէս դուրս գալ Փիրմա ունեցող ընկերութեան հետ մրցելու համար։ Այդ տեսակ ընկերութեան հետ մըրցելը կը ներկայացնէ ուրեմն խիստ արգելքներ։—

Որքան յայտնի է մեզ՝ հետազօտութիւնները արած չեն։ Ընկերութիւն կազմող անձանց շրջանում անգամ կասկած է ծնում՝ հաւատալ չը լինելով թէ կոնցեսիան նրանց պիտի ընկնի թէ ոչ, արդեօք կը կամենան նրանք ծախսել անգլիական հետազօտութեանը հարկաւոր գումար...

Պարոններ, կայ մի ժողովրդական առած Թէ՛ ջրի մէջ ընկածը անձրևից չի վախենայ։ Կամենում էք ձեռք տալ մի գործին, որ միլիոն կը նստէ, և յուզւում էք քանի մի հազարներ ծախսելուց։ Հիմնում էք մի ընկերութիւն քաղաքի մէջ ջրանցքը գլուխ բերելու, այն պատճառով որ նրան շահաւէտ գործ էք համարում,—և մի և նոյն ժամանակ չէք կամենում ոչինչ զոհել...այդպէս երբեք ձեր նպատակին հասնելու չէք։

Մ. Բ.

*) Օրինակ, եթէ ձեռնարկութեան իսկական արժէքը 800,000 ռուբլի է, ուրեմն 4% ապահովութիւն հաշւելով, կանէ 32,000 ռուբլի։ Բայց ընկերութիւնը յայտնում է թէ ձեռնարկութիւնը արժէ 1 միլիոն 200 հազար,—քաղաքը հաւատումէ և տալիս է 4% գարանտիա, որ կանէ 48,000 ռուբլի։ Այդ 48 հազարը ձեռնարկութեան իսկական արժողութեան, 800 հազարի վերաբերութեամբ, կանէ ուրեմն ոչ թէ 4% այլ 6%։

Մ. Բ.

ՆԱՄԱԿ ՄԵԾ ՇՈՒԼԱՎԵՐԻՑ

Նկատելով ձեր ուշք դարձնելը գաւառներից տեղեկութիւններին, ես մտադրեցի Մեծ Շուլավերու և նորա շրջակայ գիւղերի նկարագրութեան յարաբերութիւնների անտեղեակ լինելը մեր ներկայ հրատարակութիւններին, ուստի պարտաւորութիւն համարեցի նկարագրել նորանց, որքան կարելի է ճիշդ և մանրամասն տեղեկութիւններով։

Մեծ Շուլաւէր գտնւում է 56 վերստ հեռաւորութեամբ Թիֆլիսից դէպ ի Հարաւ։ Եթէ Թիֆլիսից ուղևորւած ճանապարհորդը գտանի իւրեան 5—6 հեռաւորութեամբ Մեծ Շուլավերից, և մի հայեացք ձգի դէպ ի Հարաւ, նա կարող է նկատել մի երկայնաձիգ հովիտ խիտ այգիների ծառերով ծածկւած, որպէս մի անընդհատ խիտ անտառ. Արևելեան, նա մանաւանդ, Արևմտեան կողմից, որ խիտ անտառներով է պատած, այդ երկու կողմերը պատում են նորան շղթայակապ, ոչ այնքան բարձր կանաչազարդ ծառերով ծածկւած սարերով, որոնք գնալով Հիւսիսից Հարաւ կարծես կամենում են միանալ Լալուար առւած սարի հետ, կազմելով իրեն մի ձուաձև եռանկիւն, որ տեղից և առնում է իւր սկիզբը տեղի միակ գետակը։ Փոքր ինչ յառաջ գնալով, ճանապարհորդի առաջ իսկոյն բաց կը լինի խորը ցած ընկած Խրամ գետը։

Այս գետը յայտնի է արդէն իւր համեղ խրամուլի առւած ձկներով, որ մեծ քանակութեամբ ծախւում է Թիֆլիսում, բայց ոչ Շուլաւերեցիներից, այլ հէնց իսկ Թիֆլիսցիներից, թէև բուն գիւղացիները Շուլաւերեցիները ևս առնումեն երբեմն Թիֆլիզ ծախելու. ջուրը ոչ այնքան համեղ է, որքան մնացածը, իսկ գիւղատան գոյնը և Պղնձէ-Մոդան առւած գիւղի ջրի խառնուրդը սաքթ է տալիս հանքային ջրի կարծեցու, այր և իսկ անյայտանում է այն ջրերը, սկսած Կաւմիս առւած գիւղի շրջականերից։ Այդ տեղ կայ մի ազգ լեռ մի անապին ընդարձակ փասում, (Կաւմիս փոս), Այդ լեռ ափերումը մեծա լինւումեն տառերի մակաբուծին և փայլուն ցեխեր։ Հէնց այս լեռ շրջականերից, մանաւանդ, մինչև Խրամը կարելի է հանդիպել փայլուն մանրանման հողերի։ Խրամ գետի ափերը առատ է ունենի ծառերով, իսկ հարթ ափերումը գտնւումեն ազգային պատկանուածները սև, ձիթոյ, թաւտուլ, կաղամբ, վարունգ և ուրիշ սորանց նմանները։ Խրամի այն ափը, որտեղ գտանւում է այդ ափի պատկանող ջրաղացը, այն է Սադախլո-խանումի ջրաղաց, որտեղ և մեծ և փոքր Շուլաւերեցիները ցորեն են բերում աղալու, ջրի պակասութեան ժամանակը, և այն տեղից Թիֆլիզ ծախելու, հէնց այդ տեղից բարձրանալով սկսւումէ Մեծ Շուլաւերեցւոց վարելա-հողերը, որ գտնւում են միայն ցորեն և գարի։ Այդ տեղից դէպի արևելք, որտեղ Խրամը թեքւումէ դէպի Հարաւ, գտնւումէ Ներքի Շուլաւէրը կամ Փոքր Շուլաւէրը, բնակիչները Հայ-լուսաւորչականներ, 7 տնով միայն, պարապումեն երկրագործութեամբ, ունեն մի հնացած եկեղեցի, չունեն տեղային քահանայ, այլ մեծ Շուլաւերեցւոց քահանաներից մինի հովւութեան տակ են, ինչպէս հնիքները ապացուցանումեն, որ Մեծ Շուլաւերեցիներից չեն։

Մեծ Շուլաւէրը պատկանում էր վրաց Սօմխեթիայ առւած նահանգին, Հայոց պատմութիւնից յայտնի է այդ կողմերը, որպէս Գօգարաց գաւառ, որ և Լալուար սարի կողմերումը մինչև այժմ էլ կայ, ինչպէս ասւում են տեղացիները Սոփալ ձոր անունով մի աւերակ, այժմ պատկանումէ Թիֆլիզի ուեզդային։

Մեծ Շուլաւերու բնակիչները 100 տարից առաջ Պարսից բարբարոսութեան պատճառաւ գաղթած են Շամշադինի գիւղերից, այդ պատճառաւ և բնակիչները բաժանւելով գանազան մասների (թաղ) կրումեն այն անունները, ինչ գիւղից նորանք գաղթած էին։ Այսպէս Մեծ Շուլաւէրը բաժանւումէ երկու բաժանումների, Ջաղեամ և Ղամուրաց։ Ջաղեամը բաժանւումէ, Քեամանգար, Կարխ Մրեժար Թաղերի, Ղարամուրաղը բաժանւում է Մելիք-Ջաղէ, Կիկին Ղարամուրաց, Աղբուլախ, Շմեղ և Մեջթլու Թաղերի։ Այս ամէն մի թաղը ունի որպէս մի կառավարիչ, որ գործակատար է լինում հարկապահանջութեան ժամանակ, կամ մի ընտրողութիւն անելու ժամանակը և այլն։ Բնակիչները համարւումեն մինչև 400 տուն, բոլորեքեանք իսկութեամբ Հայ-լուսաւորչականներ են, ունեն երկու եկեղեցի. Ղարամուրաղինը Սուրբ Գօզօս և Գեւորգի եկեղեցի, իսկ Ջաղեամինը Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցին։ Առաջինի փակ լինելու պատճառաւ քահանաները մի միաբանութիւն են կազմում Ջաղեամի եկեղեցումը։ Ջաղամի, այն է Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցու գեղեցկութիւնը չէ կարելի գովել տեսանել, որքան ներսը. կոկած քարաշարակով, չքեղ զարդարած սեղանով, և քանի մի գեղեցիկ պատկերներով. կանանց համար որոշած է առանձին տեղ իւր փայտեայ վերնատնով. եկեղեցին ստացել, կանգնած չորս հաստ սադաչէն սիւների վերայ, միջակ մեծութիւնով և բարձրութիւնով. ունի փորուած մի գմբէթ կանանց գրան չէմքի վերայ կանգնած, որ նայումէ դէպ ի Արևմուտք, նոյնպէս ունի և զանգակատուն մեծ գմբէթով, որ սովորականին չէ կարելի նմանցնել, լինած է պատմագրական [illegible] դրան մուտքի վերայ։ Այդ դրան ճակատի վերայ ուշադրութեան արժանի է Մարիամ Աստուածածնայ գեղեցկանկար փորագրած պատկերը, որի տակի արձանագրութիւնը յայտնումէ եկեղեցւոյ հիմքի 1844—թ. և նոյն իսկ պատկերի 1864 թ. տեղից արձանագրութիւն։ Աւագ քահանայ Գօզօս Սարաինեանցի ծախսով, որով, և պայծառացել է եկեղեցին հարուստ պատկերներով։ Ղարամուրաղու Սուրբ Գօզօս և Գևորգի եկեղեցին որի բարձրագոյն գիրքը, մարմարեայ [illegible], կոփած սպիտակ քարերով պատւած, նորա չորս անկիւնի հաստութեամբ բարձր սիւները, նորա անկիւնի մեծութիւնը, որ Թիֆլիզու Վանքի եկեղեցին կարելի է համեմատել, կարող են ափսոսել տալ ամեն նորա բաց կանգը տեսնողին, որ անձ մանաւանդ 20 տարիի կանգնել նորա հիմքի գցելուց։ Ինչ պատճառաւ չէ կառուցանում վերջացնել դորա շինութիւնը [illegible]

[illegible] Մեծ Շուլաւէրը ունի հինգ քահանայ։ [illegible] Նորանցից մինը ունի է կարդալ և գրել տեղական առաւմնարանումն, իսկ միւսը կարդալ միայն ճաշոցը տեղիս քահանաների մինի մօտ։—Նորերումս լսեցի որ ժողովուրդը կոյր համաձայնութիւն է տւել, բայց յոյս կայ, որ գիտելով դէպ ի մեր հոգևոր հայրերը ձեռնադրութեան կը խղճան մեր այտեղի գաւառի ժողովրդի վերայ, ուստի ցուցանելով մի այլ ազգրաւոր ճանապարհ, կամ նորից ուսանելու ճանապարհ՝ կը բաւականանայ մեր հինգ քահանայով։

Կայ և այստեղ միակ ազգային ուսումնարան, այն ուսումնարան, որին մինչև այսօր մեր ամբողջ Շուլաւէրը մի կոպէկով անգամ չէ կամեցել օգնել, ինչ պատճառաւ, գիտեմ կը հարցանէք ինձանից. ես կը պատասխանեմ գիւղի այն վերաշինածներին,—Քրիստոսի առածը յիշողներին համաձայնութիւն տալողների պատճառաւ, գիւղի Բէգերի և Մէլիքների ուշք չը դարձնելու պատճառաւ, տեղիս գիւղական կառավարութիւնը իւր պարտաւորութիւնը գիտակցաբար չը հասկանալու պատճառաւ, վերջապէս մի քանի շատ և այլն և այլն...երի պատճառաւ։ Այս բոլորը վերջիւ և այլների հետ նայումեն Մեծապարտ. Աստուծոյ ողորմելի թէև Ռոմանոս Գօզօսեան Նաւասարդեանցի հայրենասիրութեան ջանալեաց վերայ, որ ինչպէս յայտնի է կառուցել է այս ուսումնարանը 1858 թ. հինգ իւրեանից գնած գետնի վերայ, որ և մինչև այսօր բաց իւր հայրենասէր խնամքի շուք կառավարելի է և կառավարւումէ։ Ուսումնարանը բաղկացած է երեք բաժանմունք, ունի, կարելի է ասել փայլուն ուսանողներ։ Ուսուցիչները են երկու, մի տանից քահանաներ, մինը վերոյիշեալ Գօզօս Աւագ քահանայ Սաւաինեանցը որ ուսանցումէ հայերէն լեզուն, կարդալ և գրել ու աւելի գրաբարի թարգմանութեամբ, Սրբազան պատմութիւն, Հին և Նոր կտակարանի, Քրիստոնէական վարդապետութիւն, միւսը, Խաչիկ քահանայ Խաչատրեանցը որ, որպէս Թիֆլիզու Ներսիսեան դպրոցի աւարտած և ժամանակաւոր Թիֆլիզու ս. Տէր-Յակոբեանցի մասնաւոր գիմնազիումի աշակերտած՝ ուսանցումէ ռուսական լեզուն, կարդալ և գրել մասնաւոր թարգմանութեամբ, Մա- [illegible]

փարատել և ինքն կառավարիչը, որ իրան բոլոր կղզու տէր համարելով, իր սեփականութիւն համարում է և բնակիչներին, մանաւանդ գոցա քըշփոյշ և գեղեցիկ սեռը։ Դժբաղդաբար կառավարչի համար, Նորկրուսա ծնւաւ մի կենդանի արարած նորա վարմանքի։ և գառատանը ասփոյից նորան (կառավարիչը մի և նոյն ժամանակ առաջանցած է) մի մեծ տուգանք (կարծեմ 3000 թալեր) վճարել յօգուտ խափված որբուղին։

Հէլգոլանդ կղզին մի առանձին և իրան միայն սեփական բարբառ ունի, որ բոլորովին տարբեր է ուրիշ բոլոր գերմանական բարբառներից և միայն այդ քան է պահպանւել, որի մասին Հելգոլանդցիները իրանք ասումեն՝ „մեր լեզուն տարածւումէ ծովից մինչև ի գէնէ (Düne)“։ Նկատելու արժանի է սակայն, որ առաջ ակղզու վերայ ոչ մի մարդ չէ բնակում։ Գիտնականների կարծիքով դա հին Ֆրիզների լեզու է, չը նայելով, որ վերջին ժամանակներումը, գերմանացիների կղզին յաճախելու պատճառով, գերմանական լեզուն շատ տարրեր ընդունեցաւ և Հէլգոլանդի բարբառումը։ Այս լեզուին ամենամօտ է հոլլանդականը, բայց և դա բաւական տարբեր է։ Ահա մի լեզու, որ կամաց բայց անշուշտ կորչելու վերայ է, և այն պատճառով պահպանւելու չէ, որովհետև միայն մօտ 2000 մարդիկ են նորան խօսում, դա միայն մի անհնչան գրականութիւն ունի և տարրերը, քանի գնում է, աւելի գալիս են կղզին։ Արդէն այժմ ինքեանք Հէլգոլանդցիները ստուգում են, որ հազիւ թէ մի մարդ կայ, որ իրանց լեզուն ճըշդութեամբ խօսելիս լինի և գոցա թիւն էլ անդադար նւազում է։

Օտարների թիւը, որոնք ամենայն ամառը գալիս են Հէլգոլանդ, ծովի մէջ լողանալու գիտամամբ, հասնում է մինչև 3000 մարդ։ Սակայն հազիւ են նորա, որոնք այդտեղ աւելի երկար ժամանակ, քան չորս շաբաթ են մնում, որովհետև, չը նայելով կղզու առանձնութիւններին, որոնք զուրկ չեն բանաստեղծական յատկութիւններից, այդտեղ վարած կեանքը այնքան միակերպ է, որ չէ կարող գոհացնել մի մարդու, որ սովոր է եւրոպական կեանքի յարմարութիւններին (confort)։ Կղզին ոչինչ փայլուն թիւն չէ ներկայացնում՝ զբօսանք ծովի վերայ, ձուկ քանելը, ծովային թռչունների որսալը, և լաւ եղանակին նայել արևի մայրմտնելուն,—միակ պարապմունքն են, որ ունեն ծովային բաղնիքի հիւրերը ծովից յետոյ։ Առաւօտները, ըստ հասարակին չափազանց կարճ են երևում ամենեցունց։ 8 ժամին սկսում են ամենքը նաւակ նստել, որ Düne անցնեն, ուր որ լողանում են ծովափի—սորա համար գնալում են Düne ի վերայ ամենայն տեսակ յարմարութիւններ, մինչ որ [illegible] Düne [illegible]

Ոսրին տեղերումը այս որ ծովը աւելի զարկեւ տեղերը ունի, օրինակ Հոլլանդիայի և Բելգիայի եզրերներումը (օրինակ Շէվէնինգէն) աւելի սիրուն աւելի մեծ լինելն և այս պատճառով, [illegible]

Համբուրգ, նոյմ. 1872. Ա. Արծրունի

digitised by A.R.A.R.@